

ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ 1900-1930ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՅԱՍՄԻԿ ԵՍԱՅԵԱՆ
hasmikt@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Կալիֆորնիայում հաստատուած հայերի ազգային կեանքի կազմակերպման գործում բացառիկ դեր ունի հայ պարբերական մամուլը: Այն մեծապէս նպաստել է տեղի հայութեան միջեւ հաղորդակցմանը, ամրապնդել կապը աշխարհի միւս վայրերում հիմնադրուած հայ համայնքների ու Հայաստանի հետ, տասնամեակներ շարունակ պահպանել ու փոխանցել է լեզուական եւ պատմամշակութային արժէքներ: Այն իրապէս արտացոլել է այն ինչ Ֆրեզնոյի *Մշակ* թերթի յօդուածագիր Ե. Խ. Ռշտունին գրել էր. «*Մամուլը ժողովուրդին միտքն ու սիրտն է*»:

Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլի պատմութիւնը առ այսօր առանձին հետազոտութեան առարկայ չի դարձել, թէւ նիւթին այս կամ այն չափով անդրադարձել են տարբեր հեղինակներ, որոնք զբաղուել են ամերիկահայութեան կամ Կալիֆորնիայի հայութեան պատմութեան ուսումնասիրութեամբ, ինչպէս նաեւ, առհասարակ, հայ տպագիր մամուլի մատենագիտական քննութեամբ²:

Մեր խնդիրն է ներկայացնել Կալիֆորնիայում հայ պարբերական մամուլի հիմնադրման ու գործունէութեան առաջին երեք տասնամեակը:

Արեւելեան ԱՄՆում սեփական մամուլ հիմնելու անհրաժեշտութիւնն ու հնարաւորութիւնը առաջացան հայերի գաղթից (1830ականներ) հինգ տասնամեակ անց: Մինչդէռ Կալիֆորնիայում հայկական առաջին թերթերը հրատարակուեցին այդտեղ հայերի հաստատուելուց (1880ականներ) մօտ երկու տասնամեակ անց:

Դա ուներ իր հիմնաւոր պատճառները: 1830-40ականներին Արեւմտեան Հայաստանից գաղթելով ԱՄՆի արեւելք (սկզբնական շրջանում բոլոր ներգաղթողները երկիր մուտք էին գործում Նիւ Եորքի նաւահանգստից)³ հայերը նպատակ են ունեցել ուսանելու կամ առաւել յաճախ՝ գումար վաստակելու՝ առանց մշտական բնակութիւն հաստատելու մտադրութեան: Նրանք երկար ժամանակ եղել են նիւթապէս անկայուն վիճակում, իսկ թերթի հրատարակութիւնը կապուած էր նիւթական դժուարութիւնների հետ: «*Մեր գաղթականութիւնը*, - գրում է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամ, մտաւորական Արսէն-Տիրանը, - որ *Առլանտեանի այս կողմը նոր սկսեր է հաստատուիլ, իր ապրուստը ապահովելու ճգնումին մէջ, դեռ*

ժամանակը եւ ատիժը չէ գտեր պահանջուած մտաւոր եւ նիւթական ուժերը յատկացնելու իր Մամուլին»³:

Պարբերական մամուլի հիմնադրման գործում կարելուք էր նաեւ համապատասխան մասնագէտների առկայութիւնը: Սկզբնական շրջանում արեւելեան նահանգներ գաղթում էին հայ արհեստավորներ, առետրականներ, զիւղացիներ (թէեւ առաջին գաղթականները ուսանողներ էին, սակայն նրանց թիւը հինգ տասնեամեակի ընթացքում՝ 1830-1880ականներ, հասնում էր մօտ 70ի⁴): 1890ականներին, երբ Արդուլ Համիդի հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր շրջաններից հայեր սկսեցին գաղթել ԱՄՆի արեւելեան ափեր, այստեղ հաստատուած հայութեան ընկերային կազմը սկսեց աստիճանաբար փոխուել: Գաղթականների շարքերը համալրուեցին նաեւ գործարարներով, յեղափոխական-կուսակցական գործիչներով, մտաւորականներով. ստեղծուած հանգամանքները ստիպեցին հայութեանը՝ մտածել ԱՄՆի արեւելեան ափերին հիմնուելու մասին:

Իրավիճակը այլ էր արեւմտեան ափում: Սկսած 1900ականներից՝ Կալիֆորնիա գաղթող հայերի մի մասը ուներ նիւթական որոշակի կարողութիւն: Սրանք հիմնականում այն հայերն էին, որոնք կամ Արեւմտեան Հայաստանում վաճառել էին իրենց ունեցուածքը եւ ընտանիքներով գաղթել Կալիֆորնիա, կամ էլ, տասնամեակներ շարունակ ԱՄՆի արեւելեան նահանգների արդիւնաբերական գործարաններում դժուար աշխատանքից յուսահատ, տեղափոխուել էին արեւմուտք: Ապահով կեանքի հեռակար խոստացող Կալիֆորնիայում հայերը հանգրուանում էին հիմնականում ընտանիքներով՝ Կալիֆորնիան իրենց համար նկատելով բնակութեան հիմնական վայր, իսկ Ֆրեզնօն՝ «վերածնուած հայրենիք», որը յետագայում պիտի կոչուէր Փոքր Հայաստան (Little Armenia⁵). ազգային կազմակերպուած կեանք ստեղծելու պահանջն այստեղ առաւել զգալի էր:

Ասպարեզ թերթի առաջին համարի խմբագրականում կարդում ենք. «Ոչ այնչափ պանդիտութեան ցուպը ձեռք առնելով քաղաքէ քաղաք եւ երկրէ երկիր թափառող ու բախտ որոնող հայ երիտասարդն է Ֆրեզնօն եկողը. ոչ այնչափ առետրական շահադիտութենէ մղուած հայ վաճառականն է եկողը. ոչ այնչափ ուսման ծարաւը յագեցնելու տենչացող հայ ուսանողն է եկողը, այլ գլխաւորաբար հայրենի հողէն հալածական դուրս նետուած հայ ընտանիքն է որ Ֆրեզնոյի եւ շրջականերուն հայ գաղութը կը կազմէ... Հայը հոս եկած է մնալու դիտաւորութեամբ»⁶:

Ինչպէս նշուեց, Կալիֆորնիա գաղթող հայերի մի մասը գալիս էր ԱՄՆի արեւելեան նահանգներից: Նրանք արդէն որոշ չափով իւրացրել

էին տեղի լեզուն, ծանօթ էին ամերիկեան իրականութեանը, յարմարուել էին միջավայրին: Նրանց թուով կային նաեւ գրագետ մարդիկ, որոնցից առանձնանում էր երիտասարդ լրագրող Հայկակ Էկինեանը՝ հայ տպագիր մամուլի հիմնադիրը Ատլանտեան եւ Խաղաղ ովկիանոսների ասիերին:

ՀԱՅԿԱԿ ԷԿԻՆԵԱՆ

1883ին Էկինեանը Արեւմտեան Հայաստանից գաղթել էր ԱՄՆ՝ Նիւ Ջըրսի, ուսումը շարունակելու. թղթակցել է Կ.Պոլսի հայկական թերթերին: Նա 1888ին Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութիւնից Ջըրսի Միթի էր բերել տպագրական մեքենայի հայերէն տառեր եւ հրատարակել էր ԱՄՆում առաջին հայկական թերթը՝ *Արեգակ*. Տասնմէկ տարի խմբագրական եւ հրատարակչական գործունեութիւն ծաւալելուց յետոյ՝ 1899ին, Էկինեանը անցնում է Ֆրեզնո: Նրա նախաձեռնութեամբ 1902ին լոյս է տեսնում Կալիֆորնիայի առաջին հայկական թերթը՝ *Քաղաքացի*?: Մօտ երկու տասնամեակ՝ նաեւ կեանքի վերջին տարիներին, ապրում եւ ստեղծագործում է Ֆրեզնոյում: Նա էր իր հրատարակած բոլոր թերթերի խմբագիրը, սրբագրիչը, թարգմանիչը, հաշուապահը եւ առաքիչը⁸: Էկինեանը հանգչում է Ֆրեզնոյի Արարատ գերեզմանատանը, ուր այցելելու առիթը ունեցանք 2013ին: Նրա գերեզմանաքարին փորագրուած են հետեւեալ տողերը իր կտակից. «*Օր մը գուցէ Հայաստանէն սոխակն հայու հոտ առած՝ թոյի՝ անցնի մեծ ովկիան, գտնէ տապանն իմ սառած. տաք արտասուօք թանայ գերեսն իմ ցամքեալ տապանին, գուցէ յայնժամ իմ ոսկորներ հողի ներքեւ կը հանգչին*»:

Վեց տարի շարունակ Էկինեանի *Քաղաքացին* եղաւ Ֆրեզնոյի միակ հայկական հրատարակութիւնը: 1908ին մի խումբ դաշնակցական գործիչներ՝ Ա. Կ. Մեքլեմեանի գլխաւորութեամբ հրատարակում են *Ասպարեզ* շաբաթաթերթը: 1914-1915ին լոյս են տեսնում տեղի բողոքական եկեղեցիների պարբերականները՝ *Ամսագիր* (Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցի), *Բեմ* (Հայ Պանդխտաց Ժողովական Եկեղեցի), *Ջանասէր* (Կալիֆորնիայի Հայ Քրիստ. Ջանից Ընկերութեանց Միութիւն): Այսպէս, 1900-1910ականներին ձեւաւորւում է հայ պարբերական մամուլը Կալիֆորնիայում՝ Ֆրեզնոյում:

Ֆրեզնոս տասնամեակներ շարունակ, մինչեւ 1940ականները, եղել է Կալիֆորնիայի հայութեան կենտրոնը. այստեղ են լոյս տեսել հայկական գրեթէ բոլոր պարբերականները (1920ականներին սկսած տնտեսական յայտնի Մեծ Ճգնաժամը հող է նախապատրաստել Ֆրեզնոյից Լոս Անջելէս հայերի տեղափոխութեան համար):

Ամերիկացի մարդաբան Ուիլսոն Դալլամ Ուոլիսը Ֆրեզնոյի հայերին նուիրուած իր ուսումնասիրութեան մէջ գրում է. «*Հաւանաբար,*

աշխարհում ոչ մի քաղաք չի կարող պարծենալ այնքան շատ հայկական թերթերով, կարող խմբագիրներով ու թղթակիցներով, որքան ունի Ֆրեզնոս... Այս թերթերը ոչ միայն գտնում են իրենց տեղը նահանգի ամեն հայ ընտանիքում, այլև դուրս են գալիս նահանգից եւ անգամ երկրից՝ հասնելով աշխարհի միւս կողմերում հիմնուած հայ համայնքներին⁹:

Նահանգում հրատարակուող հայկական պարբերականների շարքում գերակշռել են շաբաթաթերթերը, որոնց մի մասն ունի բովանդակային ընդհանուր կառուցուածք: Օրինակ՝ Հայ Կեանք, Հայկական Կեանք, Գաղութահայ Լուրեր, Հայ Գաղութներ (հայկական գաղթաշխարհի վերաբերեալ նորութիւններ), Հայաստան, Լուրեր Խորհրդային Հայաստանէն, Խորհրդային Հայաստան (Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, այնուհետեւ՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան քաղաքական, հասարակական, տնտեսական, գիտամշակութային կեանքի վերաբերեալ լուրեր, քննարկումներ), Տեղական Լուրեր, Տեղական (ամերիկահայ տնտեսական, քաղաքական, հասարակական եւ մշակութային կեանքի վերաբերեալ նորութիւններ, համայնքային իրադարձութիւններ), Միջազգային Կեանք, Քաղաքական (միջազգային լուրեր) կամ Վերջին Շաբաթ (լուսաբանութիւն՝ շաբաթուայ ընթացքում տեղի ունեցած միջազգային դէպքերի), Ամերիկան Ինչպէս Որ Է կամ Ասկէ Անկէ (ամերիկեան, տեղական եւ միջազգային լուրեր), Խմբագրական (քաղաքական, հասարակական, համայնքային իրադարձութիւնների լուսաբանում կամ դրանց վերաբերեալ վերլուծութիւն), Շնորհակալիք (շատ յաճախ հանդիպող ազգ, որի միջոցով տուեալ թերթի անձնակազմը տարբեր առիթներով (նուիրատուութիւնների, շնորհատրանսքների, ցուակցութիւնների եւն.) իր երախտագիտութիւնն է յայտնում անհատների կամ որեւէ կառոյցի, հաստատութեան, կազմակերպութեան): Բազմաթիւ են հայոց լեզուի, գրականութեան, պատմութեան, մշակոյթի վերաբերեալ նիւթերը («Ի՛նչպէս Կրնանք Պահել Հայ Լեզուն Նոր Մերուղին Մէջ», «Լեզուական Նկատողութիւններ», «Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւնը», «Դ. Վարուժան», «Մ. Մեծարեան», «Ուիլիլմ Սարոյեան», «Եղիշէ Եւ Վարդանանց Պատերազմը», «Հայոց Մշակոյթը», «Գաղութահայ Վերաբերմունքը Հանդէպ Թատրոնի», «Կոմիտասի Յիշատակին» եւն.): Ճանաչողական մեծ նշանակութիւն ունեն տարբեր տեսակի ազդերն ու յայտարարութիւնները, որոնց միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել համայնքում գործող հաստատութիւնների, համայնքային կեանքի իրողութիւնների, տեղի ունեցող դէպքերի եւ իրադարձութիւնների մասին, ինչպէս, օրինակ՝ «Ֆաուլքրի Ազգային Գրադարանը Բաց է ամեն կիրակի եւ գիրքեր կը տրուին ընթերցասէր ազգայնոց կանոնաւոր կերպով»¹⁰, կամ՝ «Կ'իմացնեն մեզ, որ շուտով կը բացուի Ֆրեզնոյի հայ

դպրոցը – Ս. Երոտրդ[ութիւն] եկեղեցւոյ ներքնայարկը – եւ այդ առիթով կը խնդրուի մեզմէ թելադրել հայ ծնողներուն, որ դրկեն իրենց զաւակները հայերէն գրել կարդալ սորվելու»¹¹: Կամ՝ «ԼՈՅՍ ՏԵՍՄԱՒ “ԱՍՊԱՐԷԶ” ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. 325 մեծադիր երեսներով, ճոխ բովանդակութեամբ, եւ 60էն աւելի պատկերներով. գինն է \$1.25. Բացառիկ հրատարակութեանց մէջ ամենէն բացառիկը կարելի է համարել զայն: Բաժանորդագրուեցէ՞ք իսկոյն եթէ չէ՞ք ուզեր գրկուիլ գրական ճոխ վայելքէ մը»¹² եւն.:

Ստորեւ ներկայացնում ենք նշուած ժամանակաշրջանում Կալիֆորնիայում լոյս տեսած հայ պարբերական հրատարակութիւնները՝ համապատասխան տեղեկութիւններով: Թէեւ մատենագետ Յովհաննէս Պետրոսեանը ժամանակին իրաւացիօրէն նկատել է՝ «սպառիչ բիրիոզորաֆիա ընդհանրապէս գոյութիւն չունի, - քանի որ անհնար է,- գտնել հայ պարբերական մամուլի բոլոր անունները»¹³, այնուամենայնիւ, փորձ է արուել հնարաւորիսս ամբողջական եւ ճշգրիտ պատկեր ստանալու:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾՈՒԹԵԱՄԲ, ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐ

Մեր ուսումնասիրութեան համաձայն՝ առանձին անհատների կողմից հրատարակուող եւ անկախ համարուող որոշ պարբերաթերթեր կա մ գաղափարական հիմքում ունեցել են քաղաքական ուղղուածութիւն եւ ի վերջոյ դարձել են կուսակցական, կա՛մ ժամանակի ընթացքում անցել են կուսակցութեան տնօրինութեան տակ: Ուստի դրանք ներկայացնում ենք վերջիններիս շարքում:

Այս իմաստով շատ բնորոշ է *Նոր Կեանք* (սկզբում՝ *Քաղաքացի*), *Միտում*, *Ասպարէզ* թերթերի օրինակը: 1902ին Էկինեանի հիմնած *Քաղաքացին* հրատարակուել է մինչեւ 1913, ընդ որում, ըստ հայ մատենագետների, 1909ից՝ *Նոր Մերունդ*¹⁴, ապա՝ *Նոր Մերունդ-Քաղաքացի* անուանումներով:

1914ին Էկինեանը փոխել է թերթի անունը՝ *Նոր Կեանք*: Այս անունով թերթը հրատարակուել է հինգ տարի (1914-1919) եւ մեծ ճանաչում է ձեռք բերել: Ամերիկեան *Լոս Անջելըս Թրիբյուն* (*Los Angeles Tribune*) թերթի 1918 Նոյեմբերի 4ի համարում գրուած է. «*Ֆրեզնոյում հրատարակուող “Նոր Կեանք” հայերէն շաբաթաթերթը հաւանաբար աշխարհում միակ հրատարակութիւնն է իր տեսակի մէջ, որի տպագրութեան գործը ամբողջութեամբ մէկ մարդու՝ Զ. Էկինեանի ուսերին է*»¹⁵: Չիինելով կուսակցական թերթ՝ *Նոր Կեանքը*, այնուամենայնիւ, պաշտպանում էր Ռամկավար Կուսակցութեան դիրքերը՝ քննադատելով Դաշնակցութեանը: Եւ պատահական չէ, որ Էկինեանի մահից յետոյ՝ 1919ին, թերթն անցնում է Հայ Սահմանադիր Ռամկավար (1921ից՝

Ռամկավար Ագատական) Կուսակցութեանը¹⁶, որի անդամն էր Էկիւնեանը: Յետագայում վերջինիս մասին գրում է Ռամկավար Ագատական Կուսակցութեան վարիչ-քարտուղար, 1937ից *Նոր Օր* շաբաթաթերթի խմբագիր Անդրանիկ Անդրեասեանը. «*Անոր խմբագրած Քաղաքացի եւ Նոր Կեանք թերթերուն հաւատարմի շառաւիղը կամ վերջին անուանակոչումը եղաւ ներկայ Նոր Օրը*»¹⁷:

1920ին *Նոր Կեանքը* միանում է 1918ից հրատարակուող *Միսուն* անկախ շաբաթաթերթին՝ դառնալով *Նոր Կեանք-Միսուն*: Ճիշտ է՝ *Միսունը* չէր համարում որեւէ կուսակցութեան, կազմակերպութեան կամ յարանուանութեան պատկանող շաբաթաթերթ, սակայն, ըստ մեր ունեցած տեղեկութիւնների, նիւթական օժանդակութիւն էր ստանում Ֆրեզնոյի մեծահարուստ հայերի, ինչպէս նաեւ տեղի Առաջին Հայ Երիցական, Հայ Պանդխտաց Ժողովական եւ Ս. Երրորդութիւն հայ առաքելական եկեղեցիների անդամներից, խմբագրում էր Բոստոնում հրատարակուող Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ *Ազգի* երբեմնի խմբագիր Մ. Միսնասեանի կողմից: Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը քարոզում էր ժողովրդավարութիւն, ինչպէս եւ *Միսունը*՝ «*դեմոկրատիա ամէն ինչում*»¹⁸:

Այսպիսով պարզ է դառնում ռամկավարների հովանու ներքոյ երկու թերթերի միացումը՝ *Նոր Կեանք-Միսուն*: Միացեալ այս հրատարակութեան առաջին համարում կարդում ենք. «*Ազգ. Ռամկ. Կուսակցութեան Քալիֆորնիոյ Օրկանը Նոր Կեանք միացած Միսունին, յետ այսու պիտի հրատարակուի շաբաթը երեք անգամ... Նոր Կեանք-Միսունն բացարձակօրէն ազատական ու ազգայնական ուղղութեամբ պիտի կառչի Ազգ. Ռամկ. Կուսակցութեան գերագոյն սկզբունքներուն վրայ, եւ այժմ շատ աւելի ուղիղ եւ անհամեմատօրէն վեր պիտի մնայ հայրենիքի վերաշինութեան իրական պահանջներու մասին*»¹⁹:

Ձորջ Բայրըն Քուշեան-կրտսերը Կալիֆորնիայի հայ համայնքին նուիրում իր ատենախօսութեան մէջ տարբեր առիթներով յղում է տալիս 1923, 1924ի *Նոր Կեանք-Միսունի*ց²⁰: Կարծում ենք՝ սա շփոթմունք է, քանի որ Անդրեասեանի գրքում պատկերում է *Նոր Կեանք-Միսունի* խմբագրական եւ տպագրական անձնակազմի լուսանկարը²¹՝ թերթի՝ 1921 Հոկտեմբերի 18ի վերջին համարի հրատարակութեան առիթով, որին յաջորդող համարը լոյս է տեսել արդէն *Նոր Կեանք-Արօր* անունումով: Թերթը 1921ին դադարել է հրատարակուելուց: Բանն այն է, որ 1921 Հոկտեմբերի 1ին Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութիւնները ձուլուել են՝ կազմելով Ռամկավար Ագատական Կուսակցութիւնը: Մրան յաջորդել է երկու կուսակցութիւնների պարբերաթերթերի միացումը:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եռօրեայ Արօրը հրատարակութիւնից մէկ տարի անց՝ 1999դ համարից յետոյ, միացել է *Նոր Կեանք-Միասուն*ին²², որից յետոյ շաբաթաթերթը կոչուել է *Նոր Կեանք-Արօր*:

1922ին, թերթի գործակից խմբագիր Վահէ Հայկի²³ առաջարկով, պատասխանատու յանձնաժողովը կատարում է վերջնական անուանափոխութիւն²⁴։ Թերթը *Նոր Օր* անուանումով՝ իբրեւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ, հրատարակում է մինչ օրս:

Միւս անկախ համարուող շաբաթաթերթը, որ դարձել է կուսակցական, *Ասպարէզ*ն է: Տարբերութիւնը մէկն էր՝ թերթի կազմութեան կանոնադրութեան երրորդ յօդուածում յստակ նշում է, որ այն «*պիտի խմբագրուի յեղափոխական ոգիով եւ Հ.Յ. Դաշնակցական ուղղութեամբ, առանց սակայն կուսակցութեան օտկան մը ըլլալու*»²⁵:

Տարիներ շարունակ *Ասպարէզ*ը լոյս է տեսել *Ֆրէզնո Մորնինգ Ըիպաբլիքըն* (*Fresno Morning Republican*) եւ *Հերըլդ* (*Herald*) տեղական թերթերի տպարաններում: 1915ին *Ասպարէզ*ի հիմնադիրները, յայտնուելով նիւթական ծանր կացութեան մէջ (անհատների համար նիւթապէս դժուար էր թերթի երկարատեւ հրատարակութիւն ապահովելը), որոշել են թերթի հոգատարութիւնը յանձնել ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէին:

*Ասպարէզ*ը Կալիֆորնիայում հայկական միակ թերթն է, որ մշտապէս հրատարակուել է առանց ընդհատումների եւ միեւնոյն անումամբ մինչ օրս: Տարածաշրջանում այն ունեցել է ընթերցողների լայն շրջանակ եւ մեծ ժողովրդականութիւն:

Ուշագրււ է, որ Կալիֆորնիայում գործող երկու կուսակցութիւնների պաշտօնաթերթերի՝ *Ասպարէզ*ի ու *Նոր Օր*ի հիմնադիր խմբագիրները, հրատարակչական յանձնախմբի անդամները, երբեմն նաեւ յօդուածագիրները եղել են կուսակցական յայտնի գործիչներ ու առաջնորդներ՝ դաշնակցական Սեքլէմեանը, Ասլան Ասլանեանը, Յովհաննէս Գապաբեանը, Պ. Յակոբեանը, ռամկավար Հրաչ Երուանդը, Յակոբ Պօղոսեանը, Արամ Ամիրխանեանը, Վահէ Հայկը եւ այլք:

Վերոյիշեալ պարբերաթերթերը ներկայացնում ենք ըստ ժամանակագրութեան..

Քաղաքացի, Ֆրէզնո 1902-1912: Հիմնադիր խմբագիր՝ Հ. Էկիսեան: Շաբաթաթերթ (երբեմն հրատարակուել է ամիսը երկու անգամ), 8 էջ, «Քաղաքացի» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Ասպարէզ, Ֆրէզնո 1908 (1970ից՝ Լոս Անջելըս) - մինչեւ օրս: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սեքլէմեան: Ազգային, քաղաքական եւ գրական շաբաթաթերթ, եռօրեայ, 1915ից՝ ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէի

պաշտոնաթերթ, 4, 6, ապա՝ 8 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 2,500, «Ասպարէզ» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Նոր Կեանք, Ֆրեզնո 1914-1919: Հիմնադիր խմբագիր՝ Հ. Էկինեան: Ազգային, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ (*Քաղաքացիի* շարունակութիւնը), 4, ապա՝ 8 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 1000, «Քաղաքացի» Հրատարակչական Ընկերութիւն: 1919ի Ապրիլից հրատարակում է Հայ Մահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան կողմից:

Միսուն, Ֆրեզնո 1918-1920: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Մինասեան: Ազգային, հասարակական շաբաթաթերթ, 16 էջ, «Միսուն» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Արօր, Ֆրեզնո 1919-1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Հրաչ Երուանդ: Ազգային-քաղաքական, գրական եռօրեայ: Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 4 էջ:

Նոր Կեանք-Միսուն, Ֆրեզնո 1920-1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Յակոբ Պօղոսեան: Ազգային, քաղաքական եւ գրական եռօրեայ, Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 8 էջ, «Նոր Կեանք» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Նոր Կեանք-Արօր, Ֆրեզնո 1921-1922: Հիմնադիր խմբագիր՝ Յակոբ Պօղոսեան: Ազգային, քաղաքական եւ գրական եռօրեայ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 8 էջ:

Նոր Օր, Ֆրեզնո 1922 (1965ից՝ Լոս Անջելէս) - մինչեւ օրս: Հիմնադիր խմբագիր՝ Արամ Ամիրխանեան, գործակից խմբագիր՝ Վահէ Հայկ: Ազգային, քաղաքական եւ գրական եռօրեայ (*Նոր Կեանք-Արօրի* շարունակութիւնը), Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 8 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 2,500, «Նոր Օր» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Կրօնական առաջին պարբերականները հրատարակուեցին հայ աւետարանական եկեղեցիների կողմից. Այս երեւոյթը պայմանաւորուած էր այդ տարիներին Կալիֆորնիայում նրանց հետեւորդների մեծ թուաքանակով:

Ֆրեզնոյում գործող Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցին ունեցաւ իր պաշտօնաթերթը՝ *Ամսագիր*, որ հրատարակուեց 1914ին²⁶, միամսեայ դրութեամբ: 1915ին հրատարակուեցին նաեւ *Ջանաւեր* ամսահանդէսը եւ *Բեմ* ամսագիրը՝ իբրեւ Կալիֆորնիայի Հայ Քրիստ. Ջանից Ընկերութեանց Միութեան եւ Հայ Պանդխտաց Ժողովական Եկեղեցու պաշտօնաթերթեր: Նոյն շրջանի բողոքական վերջին հրատարակութիւնը եղաւ *Փրկութիւն* ամսաթերթը, որը սկսելով 1921ին գործունէութիւն

ծաւալեց շուրջ 4 տասնամեակ՝ Հայ Անետարանական Եկեղեցու հովանաւորութեամբ:

Մինչև 1920ականների սկիզբը Հայ Առաքելական Եկեղեցու հրատարակած թերթերը (*Էջմիածին*, *Միածան*) գոյատևել են ամենաշատը մէկ տարի: 1920ականների վերջին պատկերը փոխուեց: Հայ Առաքելական Եկեղեցին հաստատուն եւ առաջնային տեղ գրաւեց Կալիֆորնիայի հայութեան կեանքում, եւ նրա պարբերաթերթերը դարձան առաւել երկարակեաց (*Փարոս*՝ *Փարոս Հայաստանեաց, Շողակաթ*), յետագայ տարիներին նաեւ գերակշռեցին թուով:

Կրօնական բնոյթի պարբերաթերթերի շարքում գետեղել ենք նաեւ *Կենաց Ճամբայ* ամսաթերթը, որի մասին հակիրճ տեղեկութիւններ կան հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական որոշ ցանկերում²⁷:

Ֆրեզնոյի հայութեան վերաբերեալ առաջին ատենախօսութեան հեղինակի՝ Լա Պիերի կարծիքով կրօնական թերթերը գրեթէ դերակատարութիւն չեն ունեցել համայնքային կեանքում, հայ հանրային կարծիքը արտայայտելու կամ ուղղորդելու գործում²⁸:

Թերեւս կարելի է համաձայնել հեղինակի հետ՝ նկատի առնելով, որ կուսակցական թերթերը արդէն արտայայտում եւ ձեւաւորում էին տեղի հայութեան ազգային-քաղաքական, ընդհանրապէս հասարակական միտքը: Սակայն չի կարելի չնկատել, որ կրօնական որոշ հաստատութիւնների պարբերականներ, բացի քրիստոնէական, եկեղեցական նիւթերից, քննարկել են նաեւ կրթական, դաստիարակչական, բարոյահոգեբանական հարցեր, որոշ չափով անդրադարձել ազգային-քաղաքական, համայնքային իրողութիւնների: Բերենք մի քանի օրինակ: Սուրբ Երրորդութիւն Եկեղեցին, որ հիմնադրութիւնից սկսած երկար տարիներ Ֆրեզնոյի հայութեան համար եղել է Մայր Եկեղեցի, զգալիօրէն աջակցել է ազգային հարցերի քննարկմանը: 1918ին եկեղեցու պաշտօնաթերթ *Էջմիածինը* գրում է. «Հայ Ազգային Միութեան կողմանէ որոշուած մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութեան իր ուշացուցած բաժինը պիտի տայ Քալիֆորնիոյ Հայութիւնը... Եւ ո՞ւմ պիտի տանք, մեր հարազատներուն, մեր եղբայրներուն ու քոյրերուն, հայրերուն ու մայրերուն, որոնք երէկ հարուստ ու երջանիկ, իսկ այսօր անապատները քշուած, հագիւ ցնցոտիներով ծածկուած, կենդանեաց աղբերուն մէջ գարիի հատեր կը փնտռեն»²⁹: 1910ականների վերջին ազգային նշանակութիւն ունեցող խնդիրներից էր հայերի եւ տեղացի ամերիկացիների փոխարաբերութիւնը: «Թող այգեպանը՝ չամիչի ընկերութեան, վաճառականը՝ վաճառականական միութեան, եկեղեցականը՝ եկեղեցական բազմաթիւ կազմակերպութեանց միջոցաւ իր օգտակարութիւնը ի յայտ բերէ եւ տեղացիներու մէջ այսպէսով

նպաստաւոր վարկ յառաջ բերուի մեր բազմակարօտ ազգին համար»³⁰։ Որոշակիօրէն լուսաբանում էր նաեւ համայնքային կեանքը. «Եղեմի»³¹ հայ գաղութը վերջին տարիներու այգեպաններու ենթարկուած տնտեսական տագնապի հետեւանքով թոռով պակսած է, բայց եկեղեցական ու ազգային կազմակերպութիւններ կը պահեն իրենց գոյութիւնը աւելի եռանդով»³²։ Մէկ այլ օրինակ՝ «Հայ Թարգմանչաց յիշատակութեան առթիւ Հոկ. 11ին, Կիրակի օր, ինչպէս թեմի միւս եկեղեցիներուն մէջ, նոյնպէս ի Ֆրեզնօ տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր տօնակատարութիւն... Ինչպէս Սահակ-Մեսրոպի տօնին, նմանապէս Թարգմանչաց յիշատակութեան առթիւ Առաջնորդարանն է, որ նախաձեռնարկ եղաւ տեղ տեղ ասանկ հանդէսներու կազմակերպութեան, իր շրջաբերականով եւ բարոյական աջակցութեամբ։ Այս տեսակ հանդէսներ կը նպաստեն մեծապէս ոչ միայն Ազգային գիտակցութիւն մշակելու գաղութիս մէջ, այլ եկեղեցւոյ շուրջ խանդավառութիւն ստեղծելու նաեւ»³³։ Այսպիսով, լինելով հայապահպան կառոյց, եկեղեցին, անմասն չմնաց համայնքային կեանքից։

Ստորեւ տրուում է կրօնական պարբերաթերթերի ժամանակագրական ցանկը։

Ամսագիր, Ֆրեզնօ 1914-1918։ Կրօնական ամսաթերթ, Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցու պաշտօնաթերթ։

Ջանասէր, Ֆրեզնօ 1915-1923։ Հիմնադիր խմբագիր՝ Սեդրակ Երամեան։ Կրօնական, ազգային, ամսեայ հանդէս, Կալիֆորնիայի Հայ Քրիստ. Ջանից Ընկերութեանց Միութեան (բողոքական) պաշտօնաթերթ, 16-32 էջ։

Բեմ, Ֆրեզնօ 1915-1918։ Կրօնական ամսագիր, Հայ Պանդիստաց Ժողովական Եկեղեցու պաշտօնաթերթ։

Էջմիածին, Ֆրեզնօ 1918-1919։ Հիմնադիր խմբագիր՝ Վարդան Օ. Վրդ. Գասպարեան։ Կրօնա-բարոյական ամսաթերթ, Ս. Երրորդութիւն Հայ Առաքելական Եկեղեցու պաշտօնաթերթ, 8 էջ։

Փրկութիւն, Ֆրեզնօ 1921-1959։ Հիմնադիր խմբագիր՝ Վահրամ Պ. Թահմիսեան։ Կրօնական ամսաթերթ, Հայ Աւետարանական Եկեղեցու հրատարակութիւն, ոչ-յարանուանական, 18-20 էջ (անգլերէն էջերով), «Փրկութիւն» Հրատարակչական Ընկերութիւն։

Օիածան, Սան Ֆրանսիսկօ 1924։ Հիմնադիր խմբագիր՝ Ս. Օոցիկեան։ Կրօնական շաբաթաթերթ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու հրատարակութիւն, 16 էջ։

Փարոս (1929ից՝ նաեւ *Փարոս Հայաստանեաց* անունով)։ Ֆրեզնօ 1927-1937։ Հիմնադիր խմբագիր՝ Գրիգոր Սարաֆեան։ Կրօնական, եկեղեցագիտական եւ ազգային ամսաթերթ։ Հայ Եկեղեցասիրաց

Միութեան պաշտօնաթերթ (Հայ Առաքելական Եկեղեցի), 24 էջ, «Փարոս» շրտարակչական Ընկերություն:

Շողակաթ, Ֆրեզիո 1928-1935: Հիմնադիր խմբագիր՝ Գարեգին Եսյւ. Խաչատուրեան: Կրօնական ամսաթերթ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու հրատարակություն:

Կենաց Ճամբայ, Ֆրեզիո 1930-1931 կամ 1932: Կրօնական, ոչ-յարանուանական ամսաթերթ:

1900-1930ականներին Կալիֆորնիայում լոյս են տեսել նաեւ տարաբնույթ՝ ազգային, քաղաքական, գրական, հասարակական, երգիծական, գիւղատնտեսական անկախ շաբաթաթերթեր, տարեգիրք-տարեցույցներ, պարբերական այլ հրատարակություններ:

Սրանց մեծ մասը կարճ կեանք է ունեցել՝ 1-5 տարի: Բացառություն է Մշակը, որը հրատարակուել է 32 տարի: Իր 2,500 տպաքանակով Մշակը չի զիջել Ասպարեզին եւ Նոր Օրին: Թէւ շաբաթաթերթը հրատարակութեան ողջ ընթացքում համարուել է անկախ եւ իր տիտղոսաթերթի վրայ տարիներ շարունակ գրել է՝ «Մշակ. Հայկական Միակ Անկախ Երկշաբաթաթերթ»³⁴, այնուամենայնիւ տարբեր առիթներով մեղադրուել է կուսակցական լինելու մեջ: Լա Պիերը գրում է. «Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման վերաբերեալ բանավեճերի արդիւնքում ստեղծուեց մէկ այլ անկախ թերթ՝ Մշակը: Այն միւս թերթերի նման գերազանցապէս կապուած է քաղաքականութեան հետ»³⁵: Մշակի կուսակցական պատկանելիութեան հարցի մասին առաւել յստակ գրում է Ռուսկակար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Նոր Օրը՝ «Մի Քանի Խօսք Դաշնակցական Օրկան Մշակ «Անկախ»? Թերթին» յօդուածում. «Պարոն, թէ որ «անկախ»? «ազատ»? թերթի խմբագիրն էր. ինչո՞ւ բացի դաշնակցական թերթերէն, միւս բոլոր թերթերը կը քննադատէք»³⁶: Կարծում ենք՝ Մշակի՝ «դաշնակցական» լինելու մատնանշումը պայմանաւորուած է այն հանգամանքով, որ թերթը յաճախ տպագրել է կուսակցութեան շահերը պաշտպանող կամ կուսակցութեան գաղափարախօսութիւնը արտայայտող յօդուածներ: Բոլոր դէպքերում, եւ Մշակը, եւ միւս անկախ համարուող պարբերաթերթերը, որոնք ունեցել են յստակ ուղեգիծ, մեծապէս նպաստել են հայ ազգային կեանքի ձեւաւորմանը Կալիֆորնիայում, թէւ որեւէ կուսակցութեանը գաղափարակից լինելու հանգամանքը յաճախ մնացել է անթաքոյց:

Տարաբնույթ անկախ պարբերաթերթերի ժամանակագրական ցանկը տրուում է ստորեւ:

Օիծաղ, Ֆրեզիո 1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Արտաշէս Պերպերպաշեան: Երգիծական երկշաբաթաթերթ, 16 էջ, «Օիծաղ» շրտարակչական Ընկերություն:

Յուշարար Հայ Այգեպաններու, Ֆրեզո 1921: Գիւղատնտեսական կիսամեայ հանդէս:

Աւետիս, Ֆրեզո 1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մելիք Շահ (Արմենակ Մելիքեան): Երգիծական տարեցոյց, 128 էջ, «Ասպարէզ» Հրատարակչական Հնկերութիւն:

Արշալոյս, Ֆրեզո 1922: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մելիք Շահ (Արմենակ Մելիքեան): Երգիծական տարեգիրք (*Աւետիսի* շարունակութիւնը), 160 էջ:

Մշակ, Ֆրեզո 1925-1957: Հիմնադիր խմբագիր՝ Լեւոն Լիլէջեան: Ազգային, քաղաքական, գրական երկշաբաթաթերթ, 4 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 2,500:

Նոր Արօր, Ֆրեզո 1926: Ազգային, քաղաքական, գրական եռօրեայ, 4 էջ:

Թարգման, Լոս Անջելըս 1926: Հիմնադիր խմբագիր՝ Միհրան Էլունան, շաբաթաթերթ:

Հորիզոն, Լոս Անջելըս 1929: Հիմնադիր խմբագիր՝ Միհրան Էլունան: Ազգային, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, 4 էջ:

Արմենիա, Լոս Անջելըս 1929-1932: Հիմնադիր խմբագիր՝ Միհրան Էլունան: Ազգային, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ (*Հորիզոնի* շարունակութիւնը), 4 էջ, որից մէկը՝ անգլերէն³⁷:

Հայ Լրաբեր, Լոս Անջելըս 1932-1935, ազատական անկախ շաբաթաթերթ, 4 էջ, հայերէն եւ անգլերէն³⁸:

Արմինիոն Դիփորթըր (*Armenian Reporter*)³⁹, Լոս Անջելըս 1932-1935: Հիմնադիր խմբագիր՝ Լիւթեր Յակոբեան: Ազգային, հասարակական շաբաթաթերթ, հայերէն եւ անգլերէն, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 1700⁴⁰:

Դիտակ, Ֆրեզո 1933-1939: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սեդրակ Երամեան: Հասարակական պարբերաթերթ, հայերէն եւ անգլերէն⁴¹:

Նոր Ուղի, Լոս Անջելըս 1935-1939: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Մուրադեան: Շաբաթաթերթ, 4, ապա՝ 8 էջ, ունի անգլերէն յօդուածներ:

Միչելե Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլում առաւել մեծ տեղ էր յատկացում հայութեան համար բախտորոշ երկու հարցերի: Առաջինը, բնականաբար, 1915ի Յեղասպանութիւնն էր, իսկ երկրորդը՝ 1918ի Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, երկու տարի անց՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան յառաջացումը:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում, մանաւանդ դրանից յետոյ, Կալիֆորնիայի, ինչպէս եւ ողջ ԱՄՆի հայութիւնը օգնութեան ձեռք մեկնեց հարիւր-հազարաւոր հայ վտարանդիների: Այդ գործում շատ կարեւոր էր մամուլի դերակատարութիւնը. այն ոչ միայն պարբերաբար հաղորդում էր լուրեր Յեղասպանութիւնից փրկուած

հայութեան մասին, այլև յորդորում էր ամէն կերպ լինել նրա կողքին: Երկար տարիներ հայ պարբերական մամուլը նմանուեց տարագիր հայրենակիցներին օժանդակելու, հանգանակութիւններ կազմակերպելու կոչերի ցուցատախտակի: Ահա այդպիսի կոչի մէկ օրինակ. «Սան Ֆրանսիսքոի եւ շրջակայքի հայոց 1915 Հոկտ. 23ին, Սան Ֆրանսիսքոի Հայկ. Միութեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կօմիտէի եւ միւս կազմակերպութեանց համաձայնութեամբ տեղի ունեցած հանգանակութեան ամփոփ հաշիւն է հետեւեալը. – Ժողովարահի մէջ եւ դուռը ի նպաստ կարօտելոց ու կամաւորաց խոստացուած գումարն է \$ 2020.85 ուրկէ գանձուած է միայն \$1941.65...»⁴²: Միաժամանակ հայկական թերթերը բերում էին նորանոր վկայութիւններ թուրքական իշխանութիւնների ոճրային քաղաքականութեան մասին: 1919ին Ասպարէզը մէջբերում է Նիւ Եորքի Իւնիկ Սան (Evening Sun) թերթում տպագրուած թուրք պաշտօնեայի խօսքերը. «Այսօր ունինք Հայկական խնդիր մը - սակայն չպիտի ունենանք Հայաստան: Մենք ցիրուցան պիտի ընենք Հայերը, պիտի անդամատենք անոնց քաղաքները - եւ հետեւաբար Հայ ազգ մը գոյութիւն չպիտի ունենայ: Հայաստանը Թիւրք կայսրութեան մէկ մասը պիտի ըլլայ»⁴³: Նման պայմաններում հայկական պետութեան ստեղծման գաղափարը մնում էր փրկութեան միակ հանգրուանը. «Երեսուն տարիներու յեղափոխական պայքարին մէջ փորձուած հայութիւնը առնական ժեստով մը նետուեցաւ այս անհաւասար պայքարին մէջ, եւ արեան գեռով՝ ստեղծեց ազատ եւ անկախ հայրենիք մը. – ՀԱՅԳԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ»⁴⁴: Սակայն թէ՛ «Արարատեան» Հանրապետութիւնը, թէ՛ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութիւնը ստեղծման առաջին իսկ օրերից յայտնի պատճառներով յայտնուեցին ընկերային-տնտեսական ծանր վիճակում: Ամերիկահայութիւնը որպէս այդ ժամանակ աշխարհասփիւռ հայութեան առաւել բարեկեցիկ հատումը, իր պարտքը համարեց հնարաւորինս աջակցել այս անգամ արդէն հայրենաբնակ հայ ժողովրդին. «ՀԱՆԳԱՆԱԿԱՅԱՅԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎ տեղի պիտի ունենայ ի նպաստ Հայաստանի սովելոց, - գրում է Ասպարէզը:– Ամէն սրտացաւ Հայ կը հրաւիրուի անպատճառ ներկայ ըլլալու այս յուժ կարեւոր ժողովին ու իր նուիրական պարտքը կատարելու Հայաստանի Սովեալներուն հանդէպ»⁴⁵: Նոյնչափ մտահոգ էր նաեւ Նոր Օրը. «Մեր երկրի կարիքները շատ են, եւ մեզմէ շատ գործ կը պահանջուի»⁴⁶:

Սակայն հայրենաբնակ հայութեան ճակատագրով մտահոգուելը մի բան էր, Հայաստանի խորհրդայնացման հարցի շուրջ սկզբունքօրէն տարբեր դիրքորոշում ունենալը՝ մէկ այլ: Պատմաբան Էդուարդ Մելքոնեանը Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնների ձեւաւորման եւ զարգացման մասին գրում է. «Սփիւռքում սկիզբ առած քաղաքական

առճակատման հիմքում ընկած էր Հայաստանի հետ յարաբերությունը գլխավոր չափանիշի ընտրությունը»⁴⁷։ Հ.Յ. Դաշնակցության համար անընդունելի էր Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների քաղաքական գաղափարախօսությունը, իսկ Ռամկավար Ազատական Կուսակցությունը առաջնային համարեց Հայաստանի գոյության փաստը ընդհանրապես՝ փորձելով սերտ յարաբերություններ հաստատել վերջինիս հետ։ Այս ամենի արդյունքում՝ Սփիւրքում ձեւաւորուեց քաղաքական անհամերաշխ մթնոլորտ։ Այդ խնդրի ամենակարեւոր դրսեւորումներից մէկը եղաւ 1933ին Դեկտեմբերին Նիւ Եորքում ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի սպանությունը⁴⁸, որը խորացրեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու պառակտումը նախ ԱՄՆում, իսկ յետագայում՝ ամբողջ Սփիւրքում։ Ազգային-քաղաքական այս հարցերը բուռն քննարկումների առիթ էին դառնում Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլում։ Ճիշտ է՝ մօտեցումը խիստ տարբեր էր. քաղաքական այս կամ այն երեւոյթի վերաբերմամբ հայկական մամուլի արձագանգը պայմանաւորուած էր կուսակցական, գաղափարական պատկանելիութեամբ։

1918ից յետոյ յետպատերազմեան քաղաքական իրադարձութիւնները՝ յատկապէս 1922-23ի Լոզանի Խորհրդաժողովը, ժամանակաւորապէս մարեցին հայութեան՝ Արեւմտեան Հայաստան վերադառնալու յոյսերը։ Հայութեան կեանքն ընթացաւ երկու ուղղութեամբ։

Ա. Կալիֆորնիայի հայութիւնը սկսեց առաւել եռանդուն կազմակերպել համայնքային կեանքը. եթէ մինչեւ 1915 Ֆրեզնոյում լոյս էր տեսնում մօտ հինգ պարբերաթերթ, ապա դրանից յետոյ պարբերաթերթերի թիւը կտրուկ աճում է՝ 1915-1930ականներին գերազանցելով երկու տասնեակը։

Բ. Օրըստօրէ աւելի էր մեծանում ամերիկեան հասարակութեանը, ամերիկեան միջավայրին համարկուելու, այդ միջավայրից չտարբերուելու ձգտումը։ Այս հանգամանքներում որոշակիօրէն փոփոխեց հայ պարբերական մամուլի դերը։ 1930ականների սկզբին Կալիֆորնիայի հայութեան մի մասը սկսեց նախապատուութիւն տալ տեղական անգլիալեզու թերթերին։ Միեւնոյն ժամանակ հայկական որոշ թերթերում սկսեցին պարբերաբար յայտնուել անգլերէն յօդուածներ, ամբողջութեամբ անգլերէն էջեր (*Արմինիոն Լիփոթթը*՝ 1932-1935, *Դիտակ*՝ 1933-1939, *Նոր Ուղի*՝ 1935-1939 եւն.)։ Երեւոյթը պայմանաւորուած էր նաեւ մայրենի լեզուից աստիճանական նահանջով։ Ըստ Մեթիու Ա. Ջընդեանի՝ Կալիֆորնիայի հայութեան ուծացման եւ խառնամուսնութիւնների վերաբերեալ ուսումնասիրութեան՝ հայերէնով էր հաղորդակցուում Կալիֆորնիա գաղթած հայութեան առաջին սերնդի

91,2%-ը, երկրորդ սերնդի՝ 84,9%-ը: Հայկական թերթեր ստացել է առաջին սերնդի 52,9%-ը, իսկ երկրորդ սերնդի՝ 30,4%-ը⁴⁹: Իր հերթին, Լա Պիերի կատարած վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ 1930ականների սկզբին ֆրեզնոյաբնակ 105 հայերի մօտ կեսը նախընտրությունը տուել է անգլիալեզու թերթերին, մեկ քառորդը ընթերցել է միայն հայկական թերթեր, իսկ մնացածը՝ երկուսն էլ⁵⁰:

Այս բոլորով հանդերձ՝ վստահաբար կարելի է ասել, որ Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլը իր գործունեության առաջին երեք տասնամեակում մեծ դեր կատարեց տեղի հայության ազգային-քաղաքական, ազգային-հասարակական միտքը ձևավորելու գործում՝ դրանով իսկ դասնալով նաեւ կարելու աղբիւր Կալիֆորնիայի հայության պատմության ուսումնասիրության համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ե. Խ. Ռշտունի, *Մշակ*, Ֆրեզնո, 1939, թիւ 14, № 1378, էջ 1:

² Stéu՝ R. Tracy LaPiere, "The Armenian Colony of Fresno: A Socio-Psychological Study of Prejudice" (Unpublished Ph. D. dissertation, Department of Sociology), Stanford University 1930. նաեւ՝ Ch. Mahakian, "History of the Armenians in California. A Thesis", California 1935. նաեւ՝ R. Mirak, *Torn between Two Lands: Armenians in America 1890 to World War I*, Massachusetts, Harvard University Press, 1983. նաեւ՝ Anny Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, New Brunswick, London, Transaction Publishers, 1993. նաեւ՝ B. Bulbulian, *The Fresno Armenians: History of a Diaspora Community*, Fresno, 2000. նաեւ՝ Քնարիկ Աւագեան, *Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Հայ Գաղութի Պատմությունը (Սկզբնաղբումից Մինչեւ 1924թ.)*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատ., Երեւան, 2000. նաեւ՝ G. B. Kooshian Jr., "The Armenian Immigrant Community of California: 1880-1935", dissertation, Los Angeles, 2002. նաեւ՝ Ռուբինա Փիրումեան, Քնարիկ Աւագեան, «Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ», *Հայ Միջուրը Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003 եւն.: Բացի այդ՝ Հ. Ռ. Կարապետեան, *Հիակատար Յուզակ Հայերէն Լրագիրներու, Որոնք Կը Գտնուին Միխիգարեան Մատենադարանին Մէջ Ի Վիեննա (1794-1921)*, Վիեննա, 1924. նաեւ՝ Գարեգին Լեւոնեան, *Հայոց Պարբերական Մամուլը. Հիակատար Յուզակ Հայ Լրագրութեան Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը (1794-1934)*, Երեւան, Պետհրատ, 1934. նաեւ՝ Յովհաննէս Պետրոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Բիրլոցրաֆիա, Հատոր 2 (1900-1956)*, Երեւան, Պետգրապալատ, 1957. նաեւ՝ Ամալիա Կիրակոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն (1794-1967). Համահաւաք Ցանկ*, Երեւան, ՀՍՍՀ Ալ. Միասնիկեանի Անուան Հանրապետական Գրադարան, 1970. նաեւ՝ Մանուէլ Ա. Բաբոյեան, *Հայ Պարբերական Մամուլը. Մատենագիտական Համահաւաք Ցանկ (1794-1980)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986 եւն.:

³ Արսէն-Տիրան, «Ամերիկահայ Մամուլը», *Ամերիկահայ Տարեցոյցը, Ա. Տարի*, խմբ. Մուշեղ Եպիսկոպոս, Պոստոն, Կիլիկիա Տպարան, 1912, էջ 127:

⁴ Mirak, էջ 38:

⁵ Տե՛ս՝ <http://www.hayk.net/destinations/fresno-ca/>:

⁶ Ասպարեզ. Ժողովածու Տասնամեակի Առթիւ (1908-1918), Ֆրեզիս, 1918, էջ 15:

⁷ Mahakian, էջ 70:

⁸ Անդրանիկ Անդրեասեան, Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Գուսակցության Ամերիկայի Արեւմտեան Շրջանակի, Լոս Անճելէս, Նոր Օր, 1981, էջ 29:

⁹ W. D. Wallis, *Fresno Armenians (to 1919)*, Lawrence 1965. նաեւ՝ Armenian Assembly of America, *Fresno Centennial*, Fresno, 1985, էջ 42:

¹⁰ Ասպարեզ, 1931, թիւ 1452, № 21, էջ 3:

¹¹ Ասպարեզ, 1929, թիւ 1373, էջ 2:

¹² Ջանասէր, 1918, էջ 181:

¹³ Պետրոսեան, էջ 5:

¹⁴ Ասպարեզ թերթի 10ամեակին նուիրում ժողովածուի մէջ կարդում ենք համանուն թերթի մասին, որը հրատարակուել է մինչեւոյն ժամանակ եւ գոյատեւել երկու-երեք ամիս. «Այս ընթացքին առաջին ու գործնականապէս հակառակողները տեղիս կօմիտէի մէջ քանի ընկերները եղան, իրարու մէջ 200-300 տոլար հաւաքելով Նոր Մերունդ անուն թերթ մը հրատարակելով Ասպարեզի դէմ» (Ա. Թֆէքճեան, «Գուսակցավէճեր», Ասպարեզ. Ժողովածու Տասնամեակի Առթիւ (1908-1918), Ֆրեզիս, 1918, էջ 208): Հնարաւոր է ենթադրել, որ 1909ի Նոր Մերունդը կապ չունէր Էկիւնեանի հետ եւ հրատարակում էր վերոյիշեալ ընդդիմադիր դաշնակցականների կողմից: Գուցէ նոյն թուականին այն միացել է Քաղաքացիին՝ դառնալով Նոր Մերունդ-Քաղաքացի, եւ հաւանաբար այդ է պատճառը, որ մատենագէտները Նոր Մերունդը կապում են Էկիւնեանի անուն հետ: Սոյն ուսումնասիրութեան ընթացքում թերթի՝ Նոր Մերունդ եւ Նոր Մերունդ-Քաղաքացի անուանումներին հանդիպել ենք միայն հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական ցանկերում (Լեւոնեան, էջ 60. նաեւ՝ Պետրոսեան, էջ 164. նաեւ՝ Բաբոյեան, էջ 79 եւն.): Մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք Քաղաքացի թերթի միայն 1902ի եւ 1904ի համարները: Այսպիսով, խնդիրը առանձին պարզաբանման կարիք ունի:

¹⁵ Mahakian, էջ 71:

¹⁶ Տե՛ս՝ <http://noror.org/2013/08/16/hello-world/>:

¹⁷ Անդրանիկ Անդրեասեան (1909-1996), բնիկ չմշկածագցի, արձակագիր, խմբագիր, քաղաքական գործիչ: Հեղինակ է վեպերու եւ պատմուածքներու հատորներու՝ Սպիտակ Արդարութիւն, Տարագիր Երկինքի Տակ, Անմարմին Սէր, Գերեզման եւ Յարութիւն եւն.: Անդրեասեան, էջ 29:

¹⁸ Wallis, էջ 47:

¹⁹ «Նոր Կեանք-Միսուն Միացած», Նոր Կեանք-Միսուն, 1920, թիւ 5, № 257, էջ 1:

²⁰ Kooshian, էջ 321, 323, 324, 476 եւն.:

²¹ Անդրեասեան, էջ 37:

²² Կարապետեան, էջ 14:

- ²³ Վահե Հայկ (1890-1983), բուն անունով Վահե Տինճեան, բնիկ խարբերդցի արձակագիր, խմբագիր: Հեղինակ է Հայրենի Օխան պատմածրներու հատորներուն եւ *Խարբերդ Եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը* ուսումնասիրութեան:
- ²⁴ Mahakian, էջ 71:
- ²⁵ *Ասպարէզ. Շողովածու Տասնամեակի*, էջ 10:
- ²⁶ *Ամսագիր* թերթի վերաբերեալ տեղեկութիւններ կան Թորոս Խունկեանի՝ Ֆրեզնոյի հայ համայնքին նուիրում մի յօդուածում (T. B. Khungian, "Origins and Development of the Fresno Armenian Community to the 1918 year", *The Armenian Review*, February, 1979, vol. XXXI, № 2-122, էջ 171): Հեղինակի բերած որոշ տուեալներէն պարզ է դառնում, որ թերթը հրատարակուել է 1914ին: Խունկեանը գրում է մինչեւ 1918 լոյս տեսած պարբերականների մասին: Չի բացառում, որ *Ամսագիրը* հրատարակուել է նաեւ դրանից յետոյ: Թերթի մասին խօսում է նաեւ 1915ին, *Ասպարէզում* («Տեղական», *Ասպարէզ*, 1915, թիւ 7, № 355, էջ 8):
- ²⁷ Պետրոսեան, էջ 444. նաեւ՝ Բաբոյեան, էջ 183 եւն.:
- ²⁸ LaPiere, էջ 322:
- ²⁹ «Մեծ Հանգանակութեան Շուրջը», *Էջմիածին*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 2, № 1, էջ 103:
- ³⁰ «Մենք Եւ Ամերիկացիներ», *Ջանասէր*, Ֆրեզնո, 1917, թիւ 3, № 13, էջ 37:
- ³¹ Ֆրեզնոյից 3-4 տասնեակ մղոն դէպի հարաւարեւելք գտնւում է Եղեմ գիւղը, որը 1910-1920ականներին եղել է խիստ հայաբնակ: Կալիֆորնիայի տնտեսական ճգնաժամի հետեւանքով զիջատնտեսութեամբ զբաղուող տեղի հայութիւնը աստիճանաբար հեռացել է Եղեմից՝ հաստատուելով Սան Ֆրանսիսկոյում, Լոս Անջելեսում եւ այլուր:
- ³² Թղթակից, [«Անկերնագիր»], *Փարոս*, Ֆրեզնո, 1937, թիւ 1, № 3, էջ 68:
- ³³ «Հայ Մշակոյթի Տօնը», *Փարոս*, Ֆրեզնո, 1928, թիւ 2, № 11, էջ 253:
- ³⁴ *Մշակ*, Ֆրեզնո, 1930, թիւ 5, № 488, էջ 2:
- ³⁵ LaPiere, էջ 322:
- ³⁶ Մ. Մարութեան, «Մի Քանի Խօսք Դաշնակցական Օրկան Մշակ «Անկախ» Թերթին», *Նոր Օր*, Ֆրեզնո, 1934, թիւ 12, № 176, էջ 1:
- ³⁷ Պետրոսեան, էջ 435. նաեւ՝ Բաբոյեան, էջ 178:
- ³⁸ Բաբոյեան, էջ 197:
- ³⁹ 1967ին Նիւ Եորքում լոյս է տեսել համանուն շաբաթաթերթ (<http://www.reporter.am/about-us>):
- ⁴⁰ Mahakian, էջ 72:
- ⁴¹ Բաբոյեան, էջ 202:
- ⁴² Խոսքով Բուեան, «Սան Ֆրանսիսքոյի Եւ Շրջակայքի Հայոց», *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1916, թիւ 8, № 408, էջ 6:
- ⁴³ «Տր. Մէլիի Տեղեկագրութիւնները («Լիթըրէրի Տայճէս»-էն)», *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 11, № 564, էջ 1:
- ⁴⁴ «Պաշտօնական Կոչ Ամերիկահայ Գաղութին», *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 11, № 547, էջ 1:
- ⁴⁵ *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 11, № 564, էջ 1:
- ⁴⁶ «Կոչ Ամերիկահայութեան», *Նոր Օր*, Ֆրեզնո, 1925, թիւ 4, № 50, էջ 1:

⁴⁷ Էդուարդ Մելքոնեան, «Հայ Սփիւռք», *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, էջ 14:

⁴⁸ Լիլիէեան եւ Սարգիսեան Առաջին Կարգի Ոճրագործ... («Ֆրեզնո Պի»ի 14 Յուլիս 1934, Շաբաթ օրուան թիւէն)», *Լոր Օր*, Ֆրեզնո, 1934, թիւ 12, № 204, էջ 1:

⁴⁹ M. A. Jendian, *Intermarriage and Assimilation*, New York, 2008, էջ 75:

⁵⁰ LaPiere, էջ 323:

ARMENIAN PRESS IN CALIFORNIA FROM THE 1900S TO THE 1930S (SUMMARY)

HASMIK YESSAYAN
hasmiktk@yahoo.com

This is a study of the beginnings and the early-stage activities of the Armenian Press in California during the first three decades of the 20th century. The author highlights some differences between the early Armenian Press of the East Coast and that of the West Coast. She divides the early California Armenian Press into three groups: a) politically affiliated, b) religious and c) independent (national, social, literary, satirical, etc.).

The author notes that the California Armenian press underwent a significant change in the post-WWI period, as the number of newspapers more than doubled from 5 newspapers in Fresno before 1915, to more than twenty during the 1915 to 1930 period. The author explains this sharp increase by the fact that after the Genocide things looked different and the Armenian migrant workers in the US started constructing a community life, as the hope of returning to the parental home decreased. Besides, migrants started to get involved in American life and integrate into American society and milieu to avoid exclusion.

Integration, however, led to a preference for English papers at the expense of Armenian newspapers in the early 1930s. In certain cases Armenian newspapers started including articles and full pages in English.

Nonetheless, throughout the first three decades of its existence, the Armenian press played a basic role in shaping the social, political and national thought of the migrant Armenians. Besides, it promoted an Armenian environment and, in the long run, it became a source for the study of the history of the Armenians of California.